४. अथ पातालकाण्डः

सरीसृपाध्यायः ॥ १ ॥

पातालं बलिसद्माधोभुवनं वडबामुखम् ।
रसातलं तलं नागलोको दैत्यक्षयो रसा ॥ १ ॥
अगाधो भुवनं रोकं रन्ध्रं निर्व्यथनं बिलम् ।
कुहरं सुषिरं छिद्रं श्वभ्रोऽस्त्र्यक्ली सुषिर्वपा ॥ २ ॥
गर्तः पतेरो भूश्वभ्रमवखातोऽवटोऽवधिः ।
शेषोऽनन्तो नागराजः सर्पराजस्तु वासुकिः ॥ ३ ॥
नागा बहुफणाः सर्पास्तेषां भोगवती पुरी ।
सर्पो द्विरसनो व्यालो दन्दशूकः सरीसृपः ॥ ४ ॥
उरगो भुजगो जिह्मो भुजङ्गोऽहिर्भुजङ्गमः ।
फुल्लरीको लेलिहानः कुण्डल्याशीविषः फणी ॥ ५ ॥
दीर्घपृष्ठो विषधरः पन्नगो दृक्श्रवा हरिः ।
बिलौका गूढपाच्चक्री नाकुसद्मानिलाशनः ॥ ६ ॥
दर्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तश्च पन्नगाः ।
रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशलाञ्छनाः ॥ ७ ॥
फणिनः शीघ्रगतयः सर्पा दर्वीकराभिधाः ।
दीर्घा मन्दा मण्डलिनो मण्डलैर्विविधैर्युताः ॥ ८ ॥
राजिमन्तो राजियुता राजीला राजिलाश्च ते ।
वैकरञ्जाः सङ्करजास्त्रयाणां व्यन्तरास्तथा ॥ ९ ॥
षड्विंशतिर्मण्डलिनस्तथा दर्वीकराभिधाः ।
त्रयोदश च राजीला वैकरञ्जाभिधास्त्रयः ॥ १० ॥
निर्विषा द्वादशेत्येवमशीतिः सर्पजातयः ।
दर्वीकरा महासर्पः फुल्लः पुष्पाभिकीर्णकः ॥ ११ ॥
कुम्भीनसो लोहिताहिः कृष्णसर्पः कुलस्थकः ।
शङ्खपालो महापद्मः काकोदर इतीदृशाः ॥ १२ ॥
आशीविषाश्च सर्वेऽथ कृष्णसर्पो वलाहकः ।
अथ मण्डलिनस्तन्तुर्गोनसो वृद्धगोनसः ॥ १३ ॥
किशुकः पीनसः पिङ्गो देवभिन्न इतीदृशाः ।
गोनसस्तु तिलित्सः स्याद् गोनासो घोणसोऽपि च ॥ १४ ॥

राजिलाः स्युः पुण्डरीकश्चित्रको लोहिताक्षकः ।
दिव्येलकः सर्पराजः किकीसादः इतीदृशाः ॥ १५ ॥
अथ पुष्करसादः स्यात् सर्पराजश्च सर्पभुक् ।
वैकरञ्जाः पोटगलस्तथा पुष्पाभिकीर्णकः ॥ १६ ॥
दिव्योऽलर्कोऽप्यथो सर्पा निर्विषा दिव्यकालिनी ।
पैङ्गराजोऽप्यजगरः शुकपोत्रो वलाहकः ॥ १७ ॥
वर्षाभीः शकलज्योतिः कोलकः पादवाहिकः ।
पुष्पकोऽहिपताकश्च गन्धाहिक इतीदृशाः ॥ १८ ॥
अलगर्द्धो जलव्यालो वाहसोऽजगरः शयुः ।
मालुधानो मातुलाहिः पुण्डरीकस्तु डुण्डुभः ॥ १९ ॥
राजिलः क्षीरकश्चाथ नानीपातः स्वजः समौ ।
अहीरिणिः स्त्री द्विमुखी निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः ॥ २० ॥
सर्पाञ्चरस्तु निर्मोकः कञ्चुको निल्वयन्यपि ।
अहिनिल्वयनी चाथ स्फटा भोगः फणा न षण् ॥ २१ ॥
गरलं तु विषं क्ष्वेलो गरस्तु कृतकं विषम् ।
क्ष्वेलास्तु कालकूटाद्या मूलपुष्पफलात्मकाः ॥ २२ ॥
कालकूटः कटोऽथ स्याद् गौरार्द्रो ब्रह्मवालुकम् ।
ब्रह्मघोषश्च घौषश्च पुण्डरीकं तु वालुकम् ॥ २३ ॥
एवमन्येऽपि काकोलो वत्सनाभो हलाहलः ।
सौराष्ट्रिको ब्रह्मपुत्रशौक्लिकेयेन्द्रदारदाः ॥ २४ ॥
मुस्तः कुष्ठो मेषशृङ्ग इत्याद्याश्चाथ वातिकः ।
विषवैद्यो जाङ्गलिको व्यालग्राह्याहितुण्डिकः ॥ २५ ॥
गोधा निहाका मुसली वृक्षजा सा शयण्डकः ।
अथ गौधेरगौधारौ भुजगीगोधयोः सुते ॥ २६ ॥
गौधेयश्चाथ चिक्रोडस्तालको रोमशीति च ।
नकुलः पिङ्गलोऽथैष कशो रोमशपुच्छकः ॥ २७ ॥
नकुलस्तु महान् बभ्रुर्धरीको नकुलाकृतिः ।
कृकलासः प्रतिरब्रिः शयानः सरटः शयः ॥ २८ ॥
स कामरूपी बिम्बः स्यात् कृकवाकुः सुदुष्प्रभः ।
हालाहलस्त्वञ्जनिका ब्राह्मणी रक्तपुच्छिका ॥ २९ ॥
सृजया चाथ दैवज्ञा ज्येष्ठा स्याद् गृहगौलिका ।
टट्टनी मुसली पल्ली माणिक्या गृहगोधिका ॥ ३० ॥

कुडयमत्स्या सुरश्वेता कुण्डृणाची सुराजिका ।
उन्दुरुर्मूषिकः काण्डमाखुस्तु खनकः क्रमः ॥ ३१ ॥
चुचुन्दरी तु गन्धाखुर्गिरिका बालमूषिका ।
वृश्चिके त्वाल्यलिद्रूणा मलं तत्पुच्छकण्टकः ॥ ३२ ॥
खर्जूरो वृश्चिका न क्ली शूककीटोऽपि वृश्चिकः ।
आढा शतपदी कर्णजलूका ढारिकापि च ॥ ३३ ॥
मूषिका लूतिका लूता तन्तुवायश्च जालिकः ।
ऊर्णनाभस्तन्तुनाभः कृमिर्मर्कटकोऽपि च ॥ ३४ ॥
ऊर्णाबहिश्चोर्णवाहीराशाबन्धोऽस्य जालकम् ।
लूतापट्टस्तु तत्कोश उद्दंशो मत्कुणः समौ ॥ ३५ ॥
घुणः कृमिः काष्ठभवा लूतातः स्यात् पिपीलिका ।
ब्राह्मणी स महान् पिङ्गः कपिशा तु गृहेडिका ॥ ३६ ॥
उलङ्कलो महान् कृष्णः सा मर्कोटपिपीलिका ।
या कृष्णाऽल्पाऽथ सूक्ष्माऽन्या जातिः कन्यापिपीलिका ॥३७॥
वम्रो वम्र्युपदीकोपजिह्विका चोपदेहिका ।
तत्प्राया शिथिली पिङ्गा यूकस्तु शिरसि क्रिमिः ॥ ३८ ॥
नीलाङ्गा कृमिरन्तर्जः क्षुद्रः कीटो बहिर्भवः ।
पुल्लकास्तूभयेऽपि स्युः कीकसाः कृमयोऽणवः ॥ ३९ ॥
सरीसृपास्तु सर्पाद्या दन्दशूकास्तु दंशकाः ।
शलभाद्याः पतङ्गाः स्युर्यादांसि जलजन्तवः ॥ ४० ॥
पृथुरोमा झषो मत्स्यो मीनो वैसारिणस्तिमिः ।
जलपिप्पिक आत्माशी शकुली स्वकुलक्षयः ॥ ४१ ॥
स्थिरजिह्वः सङ्घचारी विसारः शम्बरोऽण्डजः ।
अथो सहस्रदंष्ट्रः स्याद् गलेवालोऽपदालकः ॥ ४२ ॥
वदालस्त्वहिकश्चित्रः पाठीनो मृदुकण्टकः ।
फलकी स्याच्चित्रफली लोहितस्त्वावतारिकः ॥ ४३ ॥
एत्थालः स्याच्चीननको महाशल्कः सितायुधः ।
शृङ्गी तु सर्पशफरी प्रोष्ठी तु शफरी न षण् ॥ ४४ ॥
नलमीनश्चिलिचिमो गण्डकाः शकुलार्भकाः ।
क्षुद्राण्डो मत्स्यसङ्घातः पोताधानं नपुंसकम् ॥ ४५ ॥
उद्दण्डपालनदलद्रेकराजीवकोत्पलाः ।
कुलीरः कर्कटः पृष्ठचक्षुः पार्श्वोदरप्रियः ॥ ४६ ॥

बिल्वकोऽण्डप्रहरणः षोडशाङ्घ्रिर्द्विधागतिः ।
भेके शालुः प्लवव्यङ्गशाल्वराण्डुककेण्डुकाः ॥ ४७ ॥
मण्डूकश्चैष गृहजो म्लानः कोणेपिशाचकः ।
पीतेऽस्मिन् कूलमण्डूको वारिपिण्डोऽश्ममध्यजः ॥ ४८ ॥
कृष्णास्या कृतभीः श्वेता कोटिका तद्विपर्यये ।
चित्रे चित्राणुकः कूपे भवः कूपेपिशाचकः ॥ ४९ ॥
कूर्मः कच्छप ओहारः पञ्चगूढश्चतुर्गतिः ।
गुहाशयस्तूपपृष्ठः कश्यपो जीवथो भृथः ॥ ५० ॥
दुली द्रुणी च तत्कान्ता मकरो मत्स्यराड् झषः ।
खड्गनामा खड्गपुच्छस्तिमिशत्रुस्तिमिङ्गिलः ॥ ५१ ॥
तद्भेदो हस्तिमकरोऽथ स्याद् वारुणपाशकः ।
ग्राहस्तन्त्रस्तन्तुनागस्तन्द्रश्चामोघतन्तुकौ ॥ ५२ ॥
नक्रे तु कुम्भी कुम्भीरो गोमुखश्च महामुखः ।
तालुजिह्वः शङ्खमुख आलास्यस्त्वम्बुसूकरः ॥ ५३ ॥
उद्रस्तु जलमार्जारः पारी परकुलो वशी ।
शिंशुमारस्त्वम्बुकपिरुष्णवीर्यो महावसः ॥ ५४ ॥
असिप्लवोऽम्बुलूकी[1] स्त्री वीरलस्तु महाझषः ।
त्रयी तु कम्बुः शङ्खोऽस्त्री सुग्रीवो मधुरस्वनः ॥ ५५ ॥
त्रिरेखः षोडशावर्तः स तु शङ्खनखोऽल्पकः ।
मुक्तास्फोटोऽब्धिमण्डूकी शुक्तिर्मुक्ता तु मौक्तिकम् ॥ ५६ ॥
मुक्ताफलं शौक्तिकेयं गङ्गेष्टिः कटशर्करा ।
शम्बूकः क्षुल्लकः शङ्खः कपर्दस्तु वराटकः ॥ ५७ ॥
स्त्री चूर्णिरथ शुक्तिः स्याद् दुर्नामा दीर्घकोशिका ।
जलूका तु जलालोका सृक्था भूम्नि जलौकसः ॥ ५८ ॥
या जलौका तृणचरी सा स्यात् तृणजलायुका ।
गण्डूपदः किञ्चुलुको भूलता तत्प्रिया शिली ॥ ५९ ॥
स्थले करिनराश्वाद्या यावन्तः सन्ति जन्तवः ।
ते जलेऽपि जलाख्याः स्युर्जलपर्यायपूर्वकाः ॥ ६० ॥

इति भगवता यादवप्रकाशेन विरचितायां वैजयन्त्यां
पातालकाण्डे सरीसृपाध्यायः ॥ १ ॥

---

१. '—म्बुलूती' इति पाठान्तरम् ॥